

Ecologia de la desobediència

El valor patrimonial dels horts urbans comunitaris de Barcelona

Giuseppe Aricó

Investigador de l'Observatori d'Antropologia del conflicte Urbà (OACU), membre del Grup de Recerca sobre Exclusió i Control Socials de la Universitat

de Barcelona (GRECS-UB) i del Grup de Treball Etnografia dels Espais Públics de l'Institut Català d'Antropologia (GTEEP-ICA). Actualment treballa sobre l'impacte social de les transformacions urbanístiques al barri de la Mina.

Marco Luca Stanchieri

Membre de l'Observatori d'Antropologia del conflicte Urbà (OACU), del Grup de Recerca sobre Exclusió i Control Socials

de la Universitat de Barcelona (GRECS-UB) i del Grup de Treball Etnografia dels Espais Públics de l'Institut Català d'Antropologia (GTEEP-ICA). Actualment treballa en els impactes socials de les transformacions urbanístiques al barri de Vallcarca.

Paraules clau: horts urbans comunitaris; urbanisme neoliberal; desobediència urbana; patrimoni immaterial; ecologia urbana

Keywords: Community urban gardens; neoliberal urbanism; urban disobedience; immaterial heritage; urban ecology

La pràctica i difusió de l'agricultura urbana ha representat històricament un fenomen social molt difús que, encara que amb ideals i finalitats diferents, s'ha mantingut viu i actiu fins avui dia reproduint una estructura organitzativa rigorosament informal i autogestionada (Smit & Nasr, 1992). Pel que fa al cas de Barcelona, cal assenyalar que des de l'any 1996 el seu Ajuntament comença a reglamentar la creació, el funcionament i l'accés als horts urbans que anaven naixent tant en ple centre com a les vores de la ciutat.¹ Es formalitza així una nova tipologia d'horts urbans, els «municipals», amb les seves pròpies bases d'accés i un ús de l'espai profundament normativitzat que es contraposa clarament a la informalitat i espontaneïtat que havia caracteritzat els horts urbans fins llavors. Tot i això, semblaria que aquest model racional perseguit per l'Ajuntament mai no ha aconseguit satisfer, ni molt menys contrarestar, l'àmplia i incontrolable necessitat humana de *fer hort* a la ciutat amb una visió profundament relacional i comunitària.

Durant les últimes dècades, aquesta necessitat s'ha materialitzat dins del context urbà consolidant una forta relació

entre l'apropiació de descampats desaprofitats, sobrants de via pública o parts de darrere de les vies dels trens i pràctiques socials relacionades amb antigues tècniques d'horticultura (Faus, 2012). Aquesta conjunció dóna vida i forma a nous espais socials autogestionats, els horts urbans *comunitaris*, que integrarien un renovat esperit ecològic a les reivindicacions més pròpies d'aquells moviments socials que lluiten per un model de ciutat diferent (Aragay, 2010; Pomar, 2012). Especialment durant els últims anys, la difusió dels horts urbans comunitaris ha pressuposat l'apropiació directa de veritables *intersticis urbans* (Tonnelat, 2008), és a dir, espais residuals, abandonats o en desús —en molts casos solars produïts per polítiques urbanístiques pretensives— que configuren indrets lliures d'una estructura urbanística formalitzada i que tendeixen a mantenir-se sistemàticament insubordinats al control institucional (Solà-Morales et al., 1995).

Això implica que la gran majoria dels horts urbans comunitaris de Barcelona, a més de no tenir cap tipus de reconeixement per part de les institucions, es veuen criminalitzats per part d'un marc jurídic que considera «il·legal» l'apropiació de l'espai on aquests horts s'engeguen. L'inevitable conseqüència d'això

La gran majoria d'horts comunitaris presents a les nostres ciutats no té cap tipus de reconeixement institucional, i la seva presència es veu jurídicament criminalitzada i administrativament perseguida. En resposta a això, aquesta tipologia d'horts reproduiria al seu interior una veritable «ecologia de la desobediència», dirigida a subvertir el racionalisme d'un urbanisme de caire neoliberal. Mitjançant una recerca de base etnogràfica duta a terme en alguns horts comunitaris de Barcelona, hem intentat comprovar fins a quin punt el conjunt de relacions i pràctiques socioespacials que dóna forma a aquesta «desobediència» constituïria justament el gran valor patrimonial d'aquests espais.

The vast majority of community urban gardens in our cities do not have any kind of institutional recognition which means they are legally criminalized and harassed by government. In response, these community urban gardens would reproduce a real ecology of disobedience, aimed at subverting the rationalism of neoliberal urban policies. Drawing on ethnographic fieldwork conducted in several urban gardens in Barcelona, we sought to determine to what extent the set of socio-spatial relations and practices shaping such “disobedience” could represent the great heritage value of these spaces.

■ L'aprofitament de l'espai al solar *okupat* on sorgeix l'Hort de Vallcarca (2012). GIUSEPPE ARICÓ

és que molts acaben sent objecte de desallotjament per part de les autoritats o d'abandó a causa dels escassos recursos per al seu sosteniment. Tot i això, mitjançant una investigació de base etnogràfica duta a terme en alguns horts comunitaris de Barcelona,² hem pogut comprovar que els seus promotors intenten mantenir viu el valor tant ambiental com social, històric i, moltes vegades, polític d'aquests espais per mitjà de xarxes organitzatives informals, que funcionen com a catalitzadors d'energies, idees i inquietuds veïnals. La mera presència d'horts comunitaris en diferents barris de la ciutat generaria, de fet, la reproducció ampliada de pràctiques i relacions socials, que no només donen suport a l'emergència d'una forma alternativa d'*allò urbà*, sinó que exigeixen la seva reapropiació espacial (Lefebvre, 1992).

A partir d'aquest supòsit, i tenint en compte que es tracta d'una recerca emmarcada en l'àmbit patrimonial, la

nostra aposta ha estat comprovar fins a quin punt un fenomen social com l'agricultura urbana a Barcelona pot constituir-se com a part del patrimoni etnològic de Catalunya. És a dir, poden els horts urbans comunitaris veure's com un bé cultural susceptible de ser valoritzat? Però la qüestió principal és que el mateix concepte de patrimoni, entès tant en l'àmbit material com immaterial, implica assignar un *reconeixement*, sovint institucional, a un bé que posseeix determinats valors (Villaseñor i Zolla, 2012). Així, analitzar els horts urbans comunitaris com a patrimoni cultural de la ciutat implica identificar tota una sèrie d'elements que determinen els valors potencials d'aquests espais i el paper que aquests valors tenen dins la inevitable reflexió sobre què és patrimoni i què no (Folch i Monclús, 2009). En aquesta direcció, l'objectiu principal del nostre treball ha estat determinar i descriure tot un seguit de relacions socials que es donen amb característiques

exclusives únicament als horts urbans comunitaris.

El conjunt d'aquestes característiques es pot repartir en dos grans grups de factors fortament relacionats entre ells: l'ambiental i el social. La nostra hipòtesi de partida, doncs, és que la combinació d'aquests dos factors definiria les propietats constitutives del valor patrimonial dels horts comunitaris, ja que les pràctiques i relacions que es consoliden al seu interior serien precisament això que els configura com a llocs plens de *memòria* (Candau, 2005), és a dir, de significats socials, culturals i polítics. Ara bé, el conjunt d'aquestes significats ha d'entendre's com a tal dins del marc empíricoteòric que defineix el concepte de «patrimoni cultural immaterial».³ Encara que la seva regulació per la legislació estatal i autonòmica dista d'oferir models acabats (Blake, 2007), aquesta «immaterialitat» no constituiria cap obstacle perquè els horts comunitaris puguin veure's i analit-

■ Una evidència representativa d'espai habitat a l'hort indignat del Poblenou (2012).

GIUSEPPE ARICÓ

zar-se com a espais socials immillorables per comprendre aspectes rellevants de la nostra societat, tant com ho fa l'estudi de monuments o objectes patrimonials de caràcter merament material (Kirshenblatt-Gimblett, 2004).

Lluny de qualsevol intenció de generalitzar, podem afirmar que tots els horts urbans presents a Barcelona, siguin municipals o comunitaris, posseeixen objectivament un gran valor ecològic donat per les propietats socioambientals que les dues tipologies reuneixen i reproduïxen en el seu interior. Però en el cas específic dels horts urbans comunitaris que hem analitzat, creiem que aquestes propietats són molt més significatives respecte als horts municipals perquè assumeixen una importància i una potencialitat exclusiva en relació al context exterior on aquests es troben: la ciutat. Aquesta exclusivitat la podem comprendre només a la llum d'un significat més ampli del que solem atribuir al concepte d'«ecologia» *tout court* (Ingold, 2001). Determinar el valor patrimonial dels horts urbans comunitaris significa analitzar no només els processos d'una producció merament agrícola duta a terme pels individus, sinó també comprendre les dinàmiques de reproducció socioespacial que es donen entre aquests,

és a dir, les interaccions i relacions dels individus entre si i amb l'entorn físic i social en què viuen i que habiten (Giglia, 2012).

Efectivament, no podem oblidar que els horts comunitaris també són llocs físics, tangibles, és a dir, «materials» i, per tant, es constitueixen a tots els efectes com a espais travessats per un sens fi d'enfrontaments i conflictes socials propis de tot context urbà (Park i Burgess, 1925). En aquesta direcció, creiem que sigui indispensable entendre els horts comunitaris

com a espais urbans emergents per a la reproducció d'un nou tipus de relacions socials a la ciutat. El que determinaria el seu valor patrimonial seria exactament aquest procés social de reproducció, que té literalment lloc en un *espai urbà* entès com l'esfera on esdevé la vida social (Jacobs, 1973), però sobretot com un espai concebut en les seves facetes interferents i interdependents d'espai de les relacions de producció i espai arquitectònic (Herin, 1988). De fet, els horts comunitaris de Barcelona representen espais tan heterogenis com els seus habitants, ja que revelen usos diferents i antagònics de l'*espai públic* de la ciutat.

Les mateixes pràctiques d'apropiació espacial, que caracteritzen la creació i difusió d'aquesta tipologia d'horts, donarien lloc a espais urbans sistemàticament insubordinats a les normes establertes per l'ordenança cívica vigent, generant formes locals de *resistència* (Clastres, 2010) que s'autoreproduïxen i s'autoalimenten constantment. En definitiva, la relació entre l'*ésser humà i el territori urbà* (García, 1976) s'articulava mitjançant pràctiques socioculturals d'apropiació espacial que tendeixen a quedar-se no exactament fora del control polític oficial, sinó al seu marge. Dit d'un altra forma, s'*okupen* espais oblidats i abandonats per denunciar les pràctiques especulatives que caracterit-

■ Una eloqüent pancarta reivindicativa a l'Hort de Vallcarca (2012). GIUSEPPE ARICÓ

zen un determinat tipus d'urbanisme de caire classista, però també per donar vida a espais que es consideren «morts» a través de la seva transformació en llocs per a la comunitat, de manera que es recupera una forma que històricament s'ha demostrat possible de viure la ciutat.

Des d'aquesta òptica, les diferents realitats que caracteritzen els horts urbans comunitaris de Barcelona constituïrien el camp d'experimentació d'una *nova autogestió urbana*, que ha heretat velles pràctiques de l'antagonisme històric de la societat urbana però que ha sabut construir noves pràctiques de treball en xarxa i col·laboració (Zaar, 2011). Els mateixos espais residuals o marginals on es troben, que durant

molts anys s'han considerat errors en la planificació, deixalles de la urbanització, espais desaprofitats o, en el millor dels casos, superfícies edificables, estan coneixent avui una fase de consideració i «potencial urbà» sense precedents (Delgado, 2003). Als horts comunitaris, l'espai deixa de ser *concebut* com una mercaderia estàtica atrapada en la seva forma arquitectònica, i comença a ser *viscut* com un procés social intrínsecament dinàmic que es reproduceix mitjançant les relacions que es donen al seu interior i al seu voltant (Lefebvre, 1974). No obstant això, és precisament al llarg d'aquest mateix procés que assistim a la configuració inevitable d'un *espai de la desobediència*, conformat per usos no consentits de

l'espai públic que trastoquen les lògiques racionalitzadores de l'urbanisme neoliberal (Rabinow, 2003) i les tecnologies institucionalitzades del control social (López Sánchez, 1990).

L'expansió d'aquesta tipologia d'horts com a pràctica comunitària i autogestionada dins del context urbà representaria, doncs, una part de la lluita de molts dels actuals moviments socials en contra d'aquelles dinàmiques polítiques i econòmiques que tendeixen a excloure determinats col·lectius de les possibilitats de construcció d'una ciutadania real i activa, entesa més enllà de conceptes vacus i embeguts de *ciutadanisme* com els de «participació», «resiliència» o «apoderament» (C., 2011). En definitiva,

■ Desallotjament, enderrocament, condicionament i solarització de l'espai on sorgeix l'Hort de Vallcarca (2010). JORDI MORENO

l'agricultura urbana no representa només una pràctica social de gran valor ecològic i ambiental, sinó també la materialització física i simbòlica de tota una sèrie de reivindicacions socials provocades per un controvertit model neoliberal de

veure i concebre la ciutat. La creació i difusió dels horts urbans comunitaris es dona, per tant, com una de les moltes pràctiques autònomes que, des de la seva «desobediència», poden desemascarar i fins i tot subvertir les relacions de poder

que donen forma a la ciutat contemporània. ■

BIBLIOGRAFIA:

Aragay, A. (2010) *Les experiències d'horts urbans comunitaris com a formes d'intervenció social i ambiental*. Projecte de final de llicenciatura de Ciències Ambientals. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

Blake, J. (Dir.) (2007) *Safeguarding Intangible Cultural Heritage: Challenges and Approaches*. Buihth Wells: Institute of Art and Law.

C., A. (2011) «El impasse ciudadanista. Contribució a una crítica del ciudadanismo». A: *Folletos de Etcétera*, núm. 23, [en línia] (<http://www.alte-diciones.com>) [Consulta: 20 de juliol de 2015].

Candau, J. (2005) *Anthropologie de la mémoire*. París: Armand Colin.

Clastres, P. (2010) *La sociedad contra el Estado*. Barcelona: Virus Editorial.

Delgado, M. (2003) «La no-ciudad como ciudad absoluta». A: *Sileno*, 13, p. 123-131.

Faus, P. (2012) *La ciudad jubilada*. Barcelona: Eds. Igol.

Folch i Monclús, R. (2009) «Cultura popular, patrimoni i etnologia. La recerca en el marc de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya». A: *Papers de l'Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural*, núm. 1. Eds. Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural - Parc Científic i Tecnològic de la Universitat de Girona.

García, J. L. (1976) *Antropología del territorio*. Madrid: Taller de Ediciones Josefina Betancor.

Giglia, A. (2012) *El habitar y la cultura: perspectivas teóricas y de investigación*. Barcelona: Anthropos.

Harvey, D. (2012) *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. Londres-Nova York: Verso.

Herin, R. (1982) «Herencias y perspectivas en la geografía social francesa». A: *Geo-crítica*. Barcelona, núm. 41, p. 26-33.

Ingold, T. (2001) *The Perception of the Environment: Essay and Livelihood, Dwelling and Skill*. Londres-Nova York: Routledge.

Jacobs, J. (1973) *Vida y muerte de las grandes ciudades*. Madrid: Ediciones Peninsula.

Kirshenblatt-Gimblett, B. (2004) «El patrimonio inmaterial como producción metacultural». A: *Museum International*, núm. 221/222, p. 52-67.

Lefebvre, H. (1974) *La production de l'espace*. París: Éditions Anthropos.

Lefebvre, H. (1992) *Rhythm analysis: Space, Time and Everyday Life*. Londres: Continuum.

López Sánchez, P. (1990) «Norma e ilegalismos. El control social y el uso del territorio en la metrópoli». A: Capel, H. (Coord.) *Los espacios acotados. Geografía y dominación social*. Barcelona: PPU, p. 167-210.

Park, R. E.; Burgess, E. W. (1925) *The City: Suggestions for the Study of Human Nature in the Urban Environment*. Chicago: University of Chicago Press.

Pomar, A. (2012) *Sembrant la transformació social. La capacitat transformadora dels horts urbans comunitaris*. Tesina de Màster de Participació i Polítiques Locals. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

Rabinow, P. (2003) «Ordonnance, Discipline, Regulation: Some Reflections on Urbanism». A: Low, S. M.; Lawrence-Zuñiga, D. (Eds.) *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*. Oxford: Blackwell, p. 353-369.

Solà-Morales (De), I.; Campbell, W.; Lévesque, L. (1995) «Urbanité intersticielle». A: *Inter Art Actuel*, núm. 61, p. 27-28.

Tonnellat, S. (2008) «'Out of Frame.' The (In)visible Life of Urban Interstices – a Case Study in Charenton-le-Pont, Paris, France». A: *Ethnography*, vol. 9, n. 3, p. 291-324.

Villaseñor, I.; Zolla, E. (2012) «Del patrimonio cultural inmaterial o la patrimonialización de la cultura». A: *Cultura y representaciones sociales*, núm. 12, any 6, p.75-101.

Zaar, M. H. (2011) «Agricultura urbana: algunas reflexiones sobre su origen y expansión». A: *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Vol. XVI, núm. 944. [en línia]. Barcelona: Universidad de Barcelona (<http://www.ub.es/geocrit/b3w-944.htm>) [Consulta: 21 de juny de 2015].

NOTES

(1)

A partir de 1997, s'institucionalitza la Xarxa d'Horts Urbans de Barcelona, un programa de participació de l'Àrea de Medi Ambient destinat a les persones més grans de 65 anys de la ciutat. Mitjançant aquest programa és possible tenir a disposició un hort a cada districte, amb més de 220 parcel·les repartides per un total de 12 horts (vegeu: <http://w110.bcn.cat/portal/site/MediAmbient/>).

(2)

La recerca, duta a terme al llarg de deu mesos (febrer-desembre de 2012), es va desenvolupar en un total de 7 horts urbans comunitaris de Barcelona: Hort Pienc, Hort del Xino, Hortet del Forat, Hort de Vallcarca, Hort Bé, Hort Indignat del Poblenou i Hort Sec. En aquestes horts comunitaris vam realitzar un total de 18 entrevistes enregistrades en suport audiovisual, algunes en profunditat i temàtiques, altres de manera col·lectiva o grupal. Al marge de les entrevistes hem realitzat i inventariat 152 fotografies. Per a cada hort comunitari hem elaborat també una fitxa informativa per recollir diferents tipus d'informació. Finalment, hem elaborat 6 mapes topogràfics que cobreixen l'entramat urbà de la ciutat on hem subratllat l'ubicació de tots els horts comunitaris localitzats durant la recerca. Els resultats finals de la recerca han estat recollits en un informe que es pot consultar, conjuntament amb la resta del material produït, a la seu de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC).

(3)

Aquest concepte, desenvolupat durant la segona meitat del segle xx, es va afermar definitivament l'any 2003 amb l'aprovació de la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immaterial. La UNESCO en fa la següent definició: «S'entén per *patrimoni cultural immaterial* els usos, les representacions, les expressions, els coneixements i les tècniques que les comunitats, els grups i, en alguns casos, els individus reconeixin com a part integrant del seu patrimoni cultural. Aquest patrimoni cultural immaterial, que es transmet de generació en generació, és recreat constantment per les comunitats i els grups en funció del seu entorn, la seva interacció amb la naturalesa i la seva història, els infon un sentiment d'identitat i continuïtat i contribueix, per tant, a promoure el respecte a la diversitat cultural i la creativitat humana» (vegeu: <http://www.unesco.org>).